

Feiten over verpleging en verzorging in Nederland

Feiten over verpleging en verzorging in Nederland is gebaseerd op het onderzoek *Verpleging en verzorging in kaart gebracht* (De Tijdstroom/LCVV, Utrecht 1997). Dit onderzoek werd uitgevoerd door het NZi en het NIVEL (W. van der Windt, H. Calsbeek en L. Hingstman).

© Landelijk Centrum Verpleging & Verzorging, 1997.

Samenstelling

J.A.M. Lambregts.

Basisvormgeving

Robbert Zweegman, Nijmegen.

Uitgever

Uitgeverij De Tijdstroom BV, Postbus 19135, 3501 DC Utrecht.

Landelijk Centrum Verpleging & Verzorging (LCVV), Postbus 3135, 3502 GC Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, hetzij mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW Amstelveen.

Voor het overnemen van één of meer gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

ISBN 90 352 1836 1

NUGI 750

Inhoud

- 1 Inleiding [7]
 - 2 Vraag naar verpleging en verzorging [9]
 - 3 Omvang van de beroepsgroepen [23]
 - 4 Personeelssamenstelling [29]
 - 5 Arbeidssituatie [33]
 - 6 Onderwijs [39]
 - 7 Functies en inkomen [48]
- Lijst van afkortingen [58]

Inleiding

Hoeveel verpleegkundigen en verzorgenden werken er eigenlijk in Nederland? Hoe groot is de uitstroom van verzorgenden in de thuiszorg? Wat verdient een verpleegkundige in de psychiatrie? Hoeveel HBO-V-studenten zijn er?

Het blijken allemaal vragen waarop de antwoorden niet eenvoudig te vinden zijn. Veel vragen met betrekking tot de verpleging en verzorging zijn in beperkte mate onderzocht en als ze wel onderzocht zijn, zijn de resultaten bij zeer verschillende bronnen te vinden.

Het is van groot belang dat er een totaal overzicht beschikbaar is over de verplegende en verzorgende beroepen. Niet alleen ten behoeve van een goede beeldvorming van de ontwikkeling in kwantitatieve zin van genoemde beroepsgroepen, maar ook voor een goede afstemming tussen zorgaanbod en zorgvraag. In een dergelijk overzicht dienen diverse kenmerken over verplegenden en verzorgenden over een bepaalde periode, en een beschrijving van de vraag naar verplegend en verzorgend personeel te worden opgenomen.

Hiertoe hebben het LCVV, NU'91 en STING aan het NZi en NIVEL gevraagd een onderzoek te doen naar een aantal basisgegevens over verplegenden en verzorgenden in Nederland over de periode 1990-1995. De onderwerpen in het onderzoek zijn: de vraag naar verpleging en verzorging, de omvang van de beroepsgroepen, personeelssamenstelling, arbeidssituatie, onderwijs, functies en inkomen. Het is de bedoeling dit onderzoek met enige regelmaat te herhalen.

De resultaten van dit onderzoek verschijnen in het rapport *Verpleging en verzorging in kaart gebracht* van W. van der Windt, H. Calsbeek en

L. Hingstman (uitgave van De Tijdstroom/LCVV, Utrecht 1997). Het leek het LCVV, de AVVV, NU'91 en STING een goed idee om bij de 'dag van de verpleging 1997' een samenvatting uit te brengen met de belangrijkste onderzoeksgegevens.

Daarom dit boekje met een aantal feiten over de verpleging en verzorging in Nederland op een rij. Wilt u meer weten? Kijk dan in *Verpleging en verzorging in kaart gebracht*. In verband met de beknoptheid, en om de leesbaarheid te bevorderen, is ervoor gekozen in dit boekje geen literatuurverwijzingen te vermelden. Deze, inclusief de volledige bronvermelding van alle tabellen en figuren, kunt u vanzelfsprekend vinden in *Verpleging en verzorging in kaart gebracht*.

Wij hopen dat dit boekje bijdraagt aan een objectieve beeldvorming over verpleging en verzorging.

Vraag naar verpleging en verzorging

De vraag naar verpleging en verzorging en het daadwerkelijke gebruik van verpleging en verzorging worden vooral beïnvloed door demografische ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld de (dubbele) vergrijzing van de bevolking.

Daarnaast kunnen ook epidemiologische ontwikkelingen van invloed zijn op de vraag naar en het gebruik van verpleging en verzorging. Dit zijn bijvoorbeeld ontwikkelingen met betrekking tot het voorkomen van chronische aandoeningen en infectieziekten.

Ook sociale en culturele ontwikkelingen kunnen de vraag naar zorg doen stijgen of dalen. Als voorbeeld kan genoemd worden het feit dat het aantal alleenstaanden toeneemt, waardoor de mogelijkheden om gebruik te maken van mantelzorg kleiner zullen worden.

Ten slotte zijn er de institutionele ontwikkelingen. Deze hebben betrekking op het beleid rond het zorgaanbod, zoals bijvoorbeeld de transmurale zorg en de experimenten met het persoonsgebonden budget. Dergelijke ontwikkelingen hebben met name invloed op het gebruik van zorg.

Groei van de bevolking

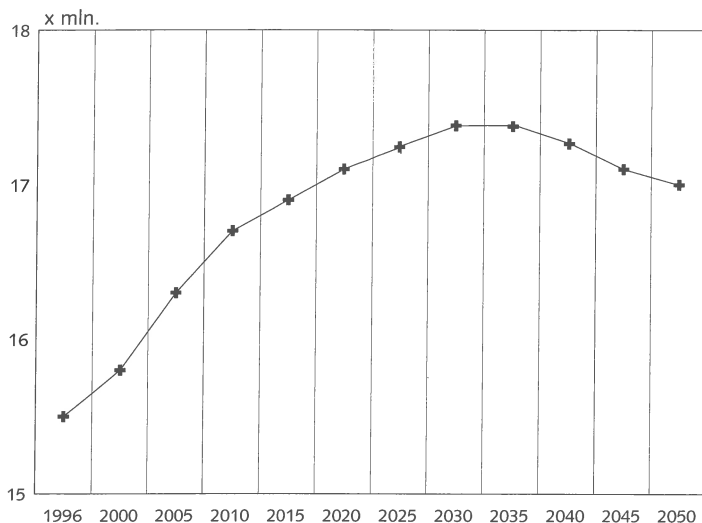
Op 31 december 1995 waren er in Nederland bijna 15,5 miljoen inwoners. Het aantal inwoners is sinds 1990 met circa 3,6% toegenomen. De jaarlijkse bevolkingsgroei bedraagt gemiddeld 0,5%.

Tabel 2.1

Omvang en groei van de Nederlandse bevolking op 1 januari

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Aantal inwoners (abs.)	14.892.574	15.010.445	15.129.150	15.239.182	15.341.553	15.424.122
Jaarlijkse toename in %	0,79	0,79	0,73	0,67	0,54	-

Volgens prognoses van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zal de Nederlandse bevolking blijven groeien tot het jaar 2035 (figuur 2.1). In dat jaar bereikt de bevolking naar verwachting de maximale omvang van 17,4 miljoen inwoners. Daarna zal de Nederlandse bevolking afnemen.

Figuur 2.1
Inwonersaantal 1996-2050

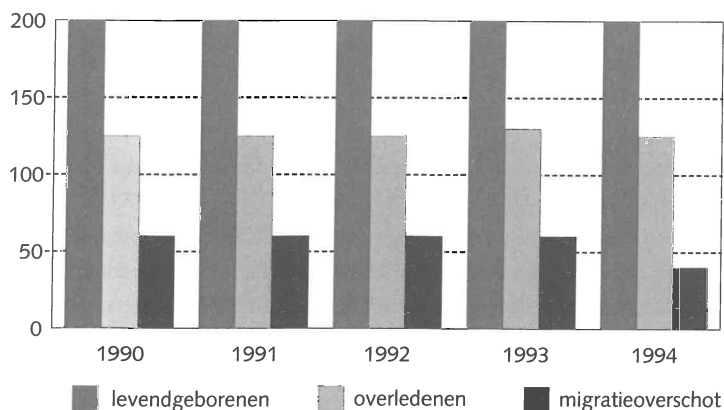
Geboorte

Het absoluut aantal geboren is in de eerste helft van de jaren negentig afgenomen van circa 198.000 in 1990 tot ruim 195.000 in 1994 (figuur 2.2). Het geboortecijfer (aantal geboren per 1.000 inwoners) is dan ook gedaald van 13,2 in 1990 tot 12,7 in 1994.

Tabel 2.2

Geboorte-kerncijfers

	1990	1991	1992	1993	1994
Totaal aantal geborenen (abs.)	197.965	198.665	196.734	195.748	195.611
Per 1.000 van de bevolking	13,2	13,2	13,0	12,8	12,7
Per 1.000 vrouwen van 15-44 jaar	56,2	56,8	56,6	56,5	56,7
Gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind	27,6	27,7	28,0	28,3	-

Figuur 2.2

Absoluut aantal geborenen en overledenen en het migratieoverschot 1990-1994

Sterfte

Het absoluut aantal sterfgevallen is in de periode 1990-1995 toegenomen. In 1994 stierven er ruim 133.000 personen. Het aantal overledenen is in de periode 1990-1995 gestegen met 4%. Het sterftecijfer (aantal overledenen per 1.000 inwoners) ligt momenteel op 8,7. De gemiddelde leeftijd waarop men overlijdt bedraagt 72 jaar voor mannen en 78,5 jaar voor vrouwen.

Wat betreft de doodsoorzaken blijkt dat 'ziekten van de bloedsomlooporganen' doodsoorzaak nummer één is. Op de tweede en derde plaats staan kanker en 'ziekten van de ademhalingsorganen'.

Tabel 2.3
Sterfte-kerncijfers

	1990	1991	1992	1993	1994
<i>Absoluut</i>					
Mannen	66.628	66.679	66.264	69.884	66.024
Vrouwen	62.196	63.279	63.623	67.911	66.443
Totaal	128.824	129.958	129.887	137.795	133.471
<i>Per 1.000 van de bevolking</i>					
Mannen	9,0	9,0	8,8	9,2	-
Vrouwen	8,2	8,3	8,3	8,8	-
Totaal	8,6	8,6	8,6	9,0	8,7

Migratie

In de afgelopen decennia is de immigratie groter dan de emigratie (migratieoverschot). Zo blijkt dat in de periode 1990 tot 1995 in totaal 573.000 personen naar Nederland zijn geëmigreerd en 294.000 personen uit Nederland naar het buitenland zijn vertrokken. Het migratiecijfer (aantal migranten per 1.000 inwoners) is in diezelfde periode gestegen van 3,8 in 1990 naar 4,0 in 1994. Opvallend is het feit dat het migratiesaldo in 1994 is gehalveerd. De verwachting is dat de daling van de immigratie in 1996 zich zal voortzetten.

Tabel 2.4
Buitenlandse migratie in de periode 1990 t/m 1994

	1990	1991	1992	1993	1994
<i>Immigratie</i>					
Nederlanders	36.086	35.912	33.904	31.581	30.887
Niet-Nederlanders	81.264	84.337	83.022	87.573	68.424
Totaal	117.350	120.249	116.926	119.154	99.311
Totaal per 1.000 inwoners	7,8	8,0	7,7	7,8	6,5
<i>Emigratie</i>					
Nederlanders	36.749	35.998	36.101	37.019	39.409
Niet-Nederlanders	20.595	21.330	22.733	22.203	22.746
Totaal	57.344	57.328	58.834	59.222	62.155
Totaal per 1.000 inwoners	3,8	3,8	3,9	3,9	4,0

Leeftijdverdeling

Wat de leeftijdsopbouw betreft is in het midden van de jaren negentig een einde gekomen aan de ontgroening van de Nederlandse bevolking. Als we naar het verleden kijken, dan blijkt dat in de jaren zestig 37% van de Nederlandse bevolking jonger was dan 19 jaar. Dit percentage liep ieder jaar terug tot 24,5% eind 1994.

Tabel 2.5

Leeftijdsopbouw van de bevolking naar geslacht op 1 januari in %

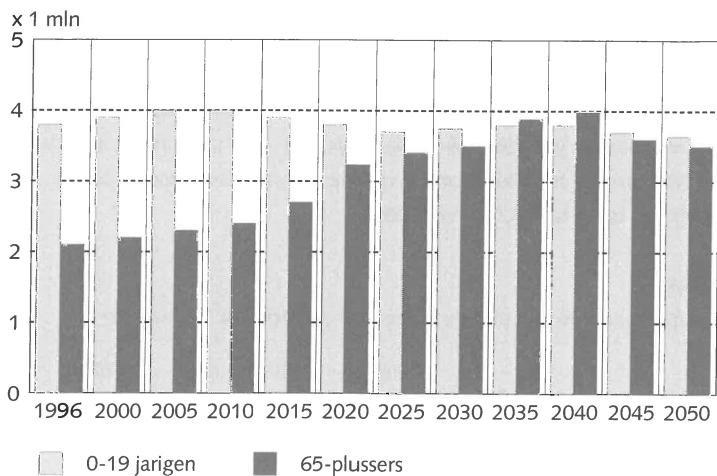
	1990	1991	1992	1993	1994
<i>Jonger dan 20 jaar</i>					
Mannen	26,5	25,2	24,9	24,6	24,5
Vrouwen	24,8	24,4	24,1	23,8	23,6
Totaal	25,7	25,2	24,9	24,6	24,5
<i>20-64 jaar</i>					
Mannen	63,1	63,5	63,9	64,1	64,1
Vrouwen	60,0	60,3	60,5	60,7	60,8
Totaal	61,5	61,9	62,2	62,4	62,5
<i>65 jaar en ouder</i>					
Mannen	10,3	10,4	10,4	10,5	10,6
Vrouwen	15,2	15,3	15,4	15,5	15,5

De verwachting is dat in de komende 15 jaar het aantal personen jonger dan 19 jaar weer zal toenemen (figuur 2.3).

In het kader van de zorgvraag is vooral de vergrijzing van belang. In het midden van de jaren zestig was 10% van de bevolking ouder dan 65 jaar. In 1994 bedroeg dit al 13%. In de komende tien jaar wordt echter niet verwacht dat er snelle groei plaatsvindt van het aantal 65-plussers (figuur 2.3). De verwachting is dat in 2005 circa 14% van de bevolking ouder is dan 65 jaar. Rond het jaar 2040 wordt een maximaal aantal 65-plussers verwacht, namelijk ongeveer 23% van de bevolking.

Burgerlijke staat

Van alle inwoners in Nederland is in 1995 circa 46,1% gehuwd en 43,6% ongehuwd. Daarnaast is 5,7% verweduwd en 4,6% gescheiden.

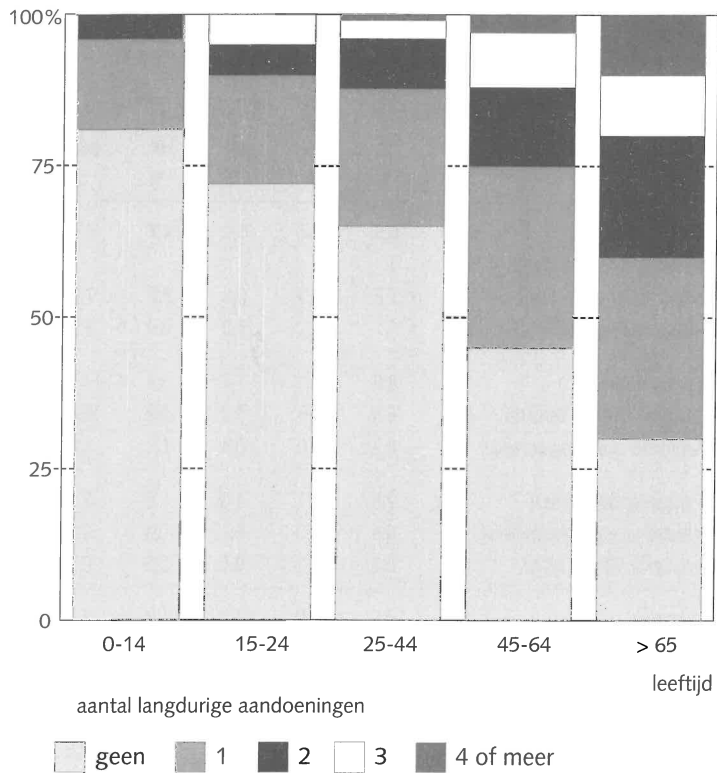

Figuur 2.3

Absoluut aantal 0-19 jarigen en 65-plussers vanaf 1996 tot 2050

Chronische aandoeningen

Als gevolg van de toegenomen levensverwachting lopen steeds meer mensen de kans om in de loop van het leven geconfronteerd te worden met een chronische aandoening. Dit blijkt ook uit figuur 2.4: met de leeftijd wordt het risico op een chronische aandoening groter.

Figuur 2.4
Aantal langdurige aandoeningen naar leeftijd

Tabel 2.6

Langdurige aandoeningen naar geslacht en leeftijd 1993/1994

	Mannen	Vrouwen	0-14	15-24	25-44	45-64	≥ 65
	%	%	jaar	jaar	jaar	jaar	jaar
	%	%	%	%	%	%	%
Astma, CARA e.d.	7,4	6,5	8,7	6,6	4,7	6,4	11,6
Ontsteking van neusbijholte, voorhoofdsholte of kaakholte	5,6	7,8	4,0	6,6	9,2	7,0	4,4
Ernstige hartkwaal of hartinfarct	2,5	1,7	0,2	0,0	0,4	3,3	9,4
Hoge bloeddruk (Gevolgen van) een beroerte	5,8 0,5	8,8 0,5	0,0 0,0	1,4 0,0	3,4 0,2	13,3 0,5	24,4 2,9
Maagzweer of duodenumzweer	1,1	0,9	0,0	0,4	0,9	1,8	2,2
Ernstige darmstoornissen	1,4	2,3	1,1	1,3	1,5	2,4	3,8
Galstenen of galblaasontsteking	0,3	0,8	0,0	0,1	0,3	0,8	1,9
Leverziekte of levercirrose	0,3	0,3	0,1	0,0	0,3	0,5	0,5
Nierstenen	0,6	0,5	0,0	0,2	0,4	1,4	0,8
Ernstige nierziekte	0,3	0,3	0,1	0,2	0,2	0,5	0,9
Chronische blaasontsteking	0,4	2,2	0,5	1,6	0,8	1,4	3,2
Verzakking	0,0	2,4	0,0	0,0	1,4	3,3	5,0
Suikerziekte	1,4	2,3	0,1	0,4	0,6	3,0	7,5
Schildklierafwijking	0,5	1,9	0,0	0,3	0,8	2,4	3,1
Hardnekkige rugaandoening	7,2	8,4	0,5	3,2	8,3	14,7	10,7
Gewrichtsslijtage (artrose) van knieën, heupen of handen	5,1	9,7	0,0	1,0	2,9	12,9	27,6
Gewrichtsontsteking	1,4	3,1	0,1	0,5	1,4	4,0	6,5
Andere chronische reuma	0,6	1,2	0,1	0,1	0,5	1,6	2,5
Epilepsie	0,5	0,5	0,3	0,5	0,6	0,7	0,5
Duizeligheid met vallen	1,2	2,5	0,2	2,0	1,0	2,0	6,0
Migraine	3,2	7,9	1,2	4,5	7,5	8,5	3,4
Ernstige huidziekte	2,1	1,8	1,5	1,9	2,0	1,8	2,9
Kanker	0,6	1,0	0,0	0,1	0,3	1,1	3,5

Kanker

Van belang ook voor de vraag naar verpleging en verzorging zijn ontwikkelingen in het voorkomen van kanker. Over het algemeen hebben mannen een hoger risico (30%) op het krijgen van kanker dan vrouwen (23%). Vanaf het 65e levensjaar doen zich bij mannen ongeveer tweemaal zoveel nieuwe gevallen van kanker voor als bij vrouwen. Omdat kanker zich vooral manifesteert op latere leeftijd mag verondersteld worden dat met de vergrijzing het aantal mensen met kanker zal toenemen en hiermee de behoefte aan (gespecialiseerde) zorg.

Infectieziekten

Over het algemeen blijkt dat het voorkomen van infectieziekten gedurende de jaren negentig aan schommelingen onderhevig is. Het is niet duidelijk of het totaal aan infectieziekten is toe- of afgenomen en welke gevolgen dit voor de zorgvraag heeft gehad. Dé infectieziekte van de jaren negentig is AIDS. Veel meer mannen dan vrouwen zijn door het AIDS-virus getroffen (tabel 2.7). Het lijkt erop dat het maximum aantal gemelde ziektegevallen (504) is bereikt in 1992. Daarna lijkt er zich een dalende trend in te zetten. De veronderstelling is dat het aantal mensen dat AIDS heeft en het aantal sterfgevallen als gevolg van AIDS nog wel enige tijd zal toenemen met als gevolg dat de vraag naar zorg van deze groep patiënten ook nog een aantal jaren toeneemt.

Tabel 2.7

Gemelde ziektegevallen van AIDS naar jaar van diagnose¹

	1985	1989	1990	1991	1992	1993	1994*	1995*
<i>Patiënten</i>	67	392	415	446	504	459	450	241
Mannen	64	370	379	402	465	396	399	205
Vrouwen	3	22	36	44	40	63	51	36

¹ Gemeld tot 1 oktober 1995, inclusief namelingen.

Etniciteit

Het absolute en relatieve aantal allochtonen in Nederland is in de afgelopen jaren toegenomen. Op dit moment is 15% van alle inwoners in Nederland van niet-Nederlandse afkomst. Van de circa 583.000

allochtonen is 13% ouder dan 50 jaar (2% is ouder dan 65 jaar). Deze groep zal in de komende jaren een beroep doen op de zorgvoorzieningen voor ouderen.

Huishoudenssituatie

Over het algemeen worden gezinnen en familiekringen steeds kleiner. Volgens het CBS zullen er in het jaar 2010 7,4 miljoen huishoudens zijn. Dat is 1 miljoen (16%) meer dan in 1994. In dezelfde periode groeit de bevolking met 11% (naar bijna 17 miljoen mensen). Het aantal huishoudens groeit dus ruim anderhalf keer zo sterk als de bevolking. De belangrijkste oorzaak van de groei van het totaal aantal huishoudens is de sterke groei van het aantal eenpersoonshuishoudens.

Institutionele ontwikkelingen

Het gebruik van verpleging en verzorging wordt niet alleen bepaald door de behoefte aan zorg. Ook ontwikkelingen binnen de gezondheidszorg en meer specifiek binnen de verpleging en verzorging bepalen mede het gebruik van verpleging en verzorging. Ontwikkelingen en trends rond het zorgaanbod worden allereerst gekenmerkt door een proces van extramuralisering. Dit blijkt onder andere uit substitutie van (klinische) opnames naar dagopnames of polikliniekbezoek in de algemene ziekenhuizen. Psychiatrische zorg vindt steeds vaker plaats middels kortdurende opnames. In de verstandelijk-gehandicaptenzorg worden steeds meer vormen van opvang buiten de instelling gerealiseerd. Verpleeghuiszorg vindt steeds vaker plaats buiten het verpleeghuis zelf, bijvoorbeeld in verpleegunits in verzorgingshuizen.

Door het ingezette substitutiebeleid aan de ene kant en de wens van cliënten om langer zelfstandig te wonen aan de andere kant, neemt de vraag naar thuiszorg sterk toe. Wachtlijsten in de verpleeghuissector en capaciteitsvermindering van de verzorgingshuizen dragen er ook toe bij dat de druk in de thuiszorg steeds groter wordt.

Naast een verschuiving van intra- naar extramurale zorg, is er een ontwikkeling gaande waarbij de zorg steeds minder verleend wordt binnen de traditionele structuren. Echelons vervagen en nieuwe zorgvormen ontstaan. Er wordt meer ingespeeld op de wensen en verwachtingen van de cliënt/patiënt: de zorg ordent zich meer en meer rond de ziekte/behoefte van patiënten. Dit blijkt ook uit ontwikkelingen

als het persoonsgebonden budget in de thuiszorg en in de verstandelijk-gehandicaptenzorg waarbij cliënten naar eigen inzicht zorg kunnen inkopen. Aansluitend bij de wensen en behoeften van cliënten zijn ook de kleinschaligere woonvormen voor verstandelijk gehandicapten en het veranderende karakter van verzorgingshuizen, die zich steeds meer ontwikkelen van woonvoorzieningen tot zorginstellingen. Door deze ontwikkelingen wordt de zorgverlening ook efficiënter. Verplegenden en verzorgenden worden in de toekomst meer gericht ingezet zodat de juiste deskundigheid op de juiste plaats terecht komt. Hiertoe worden functies vaker duidelijker omschreven en afgebakend. Overwegingen van efficiëntie lagen ook ten grondslag aan het integratieproces in de thuiszorg, waarbij kruiswerk en gezinszorg worden samengevoegd. De meeste instellingen zijn hiermee bezig of hebben het proces net achter de rug.

Ontwikkelingen in gebruik van verzorging en verpleging

Twee belangrijke ontwikkelingen kunnen worden onderscheiden in het gebruik van verpleging en verzorging na 1990.

Allereerst valt op dat in iedere sector het gebruik van zorg steeds intensiever wordt. Deels is deze zorgintensivering een gevolg van de vergrijzing, ouderen behoeven meer hulp dan jongeren, deels ook vanuit het gevoerde beleid, zoals bijvoorbeeld de substitutie van intramurale zorg naar extramurale zorg, de kleinschaligere woonvoorzieningen voor verstandelijk gehandicapten en de afnemende capaciteit van verzorgingshuizen.

De toenemende druk op de thuiszorg heeft zich geuit in een dalend aantal cliënten in de wijkverpleging, waar steeds meer en intensievere zorg wordt verleend per cliënt. Ook stijgt het aantal technische en verzorgende handelingen, hetgeen ten koste zou gaan van de preventieve handelingen. In de gezinsverzorging stijgt het aantal cliënten, terwijl steeds minder zorg aan een cliënt wordt verleend.

Een tweede belangrijke ontwikkeling is een enorme groei van de verpleging en verzorging van patiënten/bewoners in dagbehandeling en deeltijdbehandeling als gevolg van extra- en transmuralisering. Ook wordt steeds vaker de zorg voor potentiële verpleeghuisbewoners met een somatische indicatiestelling verleend door verzorgingshuizen en de thuiszorg.

Overige ontwikkelingen in het gebruik van verzorging en verpleging zijn een groeiend aantal bewoners in instellingen voor verstandelijk gehandicapten en een dalend aantal bewoners in verzorgingshuizen, beide als gevolg van politieke beslissingen. Ten slotte wordt in 1993 een dalend aantal verzorgingen en verzorgingsdagen in de kraamzorg geconstateerd ten opzichte van het voorgaande jaar, terwijl vanaf 1988 de trend een stijgende is.

Tabel 2.8

Intramurale gezondheidszorg, algemene gegevens¹

	1985	1990	1992	1993	1994
<i>Ziekenhuizen</i>					
Instellingen	207	169	157	154	152
Gemiddeld aantal bedden	68.461	64.580	63.384	62.383	50.564
Per 1.000 inwoners	4,7	4,3	4,2	4,1	4,0
Opnames (x 1.000)	1.576	1.538	1.565	1.574	1.603
Per bed	23,0	23,8	24,7	25,2	26,0
Verpleegdagen (x 1.000)	19.754	17.284	16.667	16.392	16.127
Bezettingsgraad (%)	79,1	73,3	71,8	72,0	71,7
Gemiddelde verpleegduur (dagen)	12,5	11,2	10,7	10,4	10,1
Dagverplegingsdagen (x 1.000)	204	410	523	544	592
<i>Psychiatrische ziekenhuizen</i>					
Instellingen	82	80	81	80	882
Gemiddeld aantal bedden	24.254	24.352	24.4766	24.642	24.968
Per 1.000 inwoners	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6
Opnames	32.568	36.234	40.236	42.208	43.426
Verpleegdagen inclusief afwezigheids- dagen (x 1.000)	8.439	8.503	8.535	8.546	8.513
Bezettingsgraad (%)	95,3	95,7	95,3	95,0	93,4
Deeltijdbehandeling ² :					
Behandelingsdagen (x 1.000)	395	540	627	718	742

(Vervolg op p. 21)

(Vervolg tabel 2.8 Intramurale gezondheidszorg, algemene gegevens)

Instellingen voor verstandelijk gehandicapten

Instellingen	121	121	125	129	138
Gemiddeld aantal bedden	30.426	31.454	32.074	32.634	33.330
Per 1.000 inwoners	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2
Opnames	4.790	10.715	16.508	19.678	23.774
Verpleegdagen (x 1.000)	10.951	11.443	11.809	11.983	12.264
Bezettingsgraad (%)	98,6	99,7	100,6	100,6	100,8
Deeltijdbehandeling: behandelings- dagen (x 1.000)	-	71	118	137	181

Verpleeghuizen

Instellingen	328	326	324	325	330
Gemiddeld aantal bedden	49.252	51.674	52.662	53.703	54.423
Per 1.000 inwoners	3,4	3,5	3,5	3,5	3,5
Opnames	41.447	43.049	45.240	49.404	51.636
Verpleegdagen (x 1.000)	17.608	18.347	18.860	19.173	19.464
Bezettingsgraad (%)	97,9	97,3	97,8	97,8	98,0
Dagbehandeling: behand.dagen (x 1.000)	569	752	845	905	984

¹ Gegevens van 1991 ontbreken² Inclusief gegevens van enkele dagklinieken.*Tabel 2.9**Intramurale gezondheidszorg, algemene gegevens*

	1985	1990	1991	1992	1993
<i>Bejaardenoorden</i>					
Instellingen per 31 december	1.575	1.514	1.506	1.498	1.476
Bedden (x 1.000)	148,7	140,1	138,3	136,5	134,5
Per 1.000 van de bevolking					
van 65 jaar en ouder	84,1	72,5	70,5	68,7	67,3
Bewoners	137,5	130,0	128,5	126,9	124,1
Per 1.000 van de bevolking en ouder	77,7	67,2	65,6	63,9	62,1

Tabel 2.10

Gebruik van wijkverpleging en gezinsverzorging 1990-1993

	1990	1991	1992	1993
Cliënten wijkverpleging in zorg per 100 inwoners	5,7	5,8	5,0	-
Cliënten gezinsverzorging*	203.200	209.510	226.000	232.340

* Per 31 december.

Tabel 2.11

Aantal uren per week per cliënt in de gezinsverzorging (traditioneel en alfahulp) 1990-1994

	Gem. aantal uren
1990	5,0
1991	4,7
1992	4,3
1993	4,0
1994	3,8
Gemiddelde groei 1990-1994	-6,6%

Tabel 2.12

Ontwikkeling vraag kraamzorg (gemiddelde jaarlijkse groei in %)

	'83-'92	'88-'94	'93-'94	'95-'98
<i>Aantal verzorgingen</i>				
Demografisch	1,4	1,1	1,1	1,1
Trend	1,9	1,8	-0,6	1,8
Totaal (x 1.000)	3,3	2,9	0,5	3,0
<i>Aantal verzorgingsdagen</i>				
Totaal (x 1.000)	0,9	1,4	0,7	2,9
<i>Totaal vraagvolume</i>				
Demografie	1,4	1,1	1,1	1,1
Trend	-0,3	0,5	-0,4	1,8
Totaal	1,1	1,6	0,7	3,0

Omvang van de beroepsgroepen

Het aantal werkzame verplegenden en verzorgenden groeide in de periode 1990-1995 met bijna 17%. Gemeten in volledige banen lijkt er in deze periode daarentegen een eind gekomen aan de decennia lange jaarlijkse groei van de werkgelegenheid. De verzorgingshuizen waren de eerste sector waar de afbrokkeling van de werkgelegenheid in 1993 inzette. Inmiddels worden zij in 1994 gevolgd door de ziekenhuissector en de thuiszorg. 1995 laat inmiddels een stabilisering zien.

Aantal werkzame personen

Tabel 3.1

Aantal werkzame personen in verplegende en verzorgende beroepen

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
<i>Verpleging en verzorging in:</i>						
Ziekenhuizen	58.300	61.503	64.364	65.829	66.920	67.157
Psych. zkh.	14.338	15.155	16.190	17.203	17.234	17.969
Inst. v. verstandelijk geh.	22.003	23.695	25.174	26.924	28.505	30.302
Inst. v. zintuiglijk geh.	667	669	719	751	778	789
Medisch kinderdagverblijf/tehuis	1.537	1.555	1.720	1.912	1.859	1.884
Verpleeghuizen	39.188	42.133	45.204	47.556	49.572	51.701
Verzorgingshuizen	41.635	43.342	44.162	44.264	44.591	44.982*
. verpleegkundigen	5.153	5.065	4.830	4.630	4.449	-
. ziekenverzorgenden	9.455	9.812	9.509	9.154	9.342	-
. bejaardenverzorgenden	15.867	17.196	18.138	18.535	19.003	-
. bejaardenhelpenden	4.842	5.235	5.512	5.516	5.348	-
. overig	6.318	6.034	6.173	6.431	6.449	-
Herstellingssoorten	-	-	-	146	123	125

(Vervolg tabel 3.1 Aantal werkzame personen in verplegende en verzorgende beroepen)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Thuiszorg	117.033	118.608	118.903	125.902	128.655	129.208
. verpleegkundigen	8.951	9.636	9.822	10.611	11.288	11.228
. ziekenverzorgenden	2.104	2.453	2.810	3.346	3.550	4.093
. kraamverzorgenden	5.178	5.319	5.271	5.771	5.971	5.814
. gezinsverz., -helpenden, alfahulpen	100.800	101.200	101.000	106.174	107.846	108.073
waarvan:						
.. leidinggevend	-	-	-	3.847	3.440	3.302
.. verzorgende E	-	-	-	1.171	1.322	1.354
.. verzorgende D	-	-	-	15.433	5.452	5.510
.. verzorgende C	-	-	-		11.572	13.698
.. verzorgende B	-	-	-	48.258	15.972	14.438
.. verzorgende A	-	-	-		30.624	32.938
.. alfa-hulpen	-	-	-	37.465	39.464	36.833
Overige extramuraal werkende						
verpleegkundigen	3.554	3.647	3.705	3.770	4.131	4.299*
. basisgezondheidsdienst	1.546	1.569	1.553	1.551	1.553	-
. bedrijfsgezondheidsdiensten	611	608	599	604	900	-
. ambulante geest. gez.zorg	1.172	1.236	1.318	1.369	1.421	-
. trombosediens	225	235	236	247	258	251
Totaal	298.253	310.305	320.139	334.111	342.245	348.291
inservice-leerlingen	27.872	26.993	26.213	25.167	23.819	20.531
leerlingwezen bejaardenoorden	3.203	3.425	3.408	3.065	2.750	2.573
Totaal	329.328	340.723	349.760	362.343	368.814	371.395

* raming

Bekijken we de verpleging en verzorging nog eens naar een aantal hoofdsectoren dan krijgen we het volgende beeld (tabel 3.2.)

Tabel 3.2

Het aantal verplegenden en verzorgenden naar een aantal hoofdsectoren in de zorg

	1990	1995	Index (1990 = 100)
ziekenhuiszorg	58.300	67.157	115,2
geestelijke gezondheidszorg	17.047	21.349	125,2
gehandicaptenzorg	22.670	31.091	137,1
ouderenzorg	80.823	96.683	119,6
thuiszorg	117.032	129.208	110,4
totaal*	298.253	348.291	116,8

* inclusief overig

Volledige arbeidsplaatsen

Het aantal werkzame personen is van belang, maar hoeveel volledige arbeidsplaatsen zijn er precies? Het aantal FTE's (het aantal volledige banen of arbeidsplaatsen, waarbij parttimers naar rato omgerekend zijn) in de verpleging en verzorging is in 1995 ruim 196.000.

Tabel 3.3

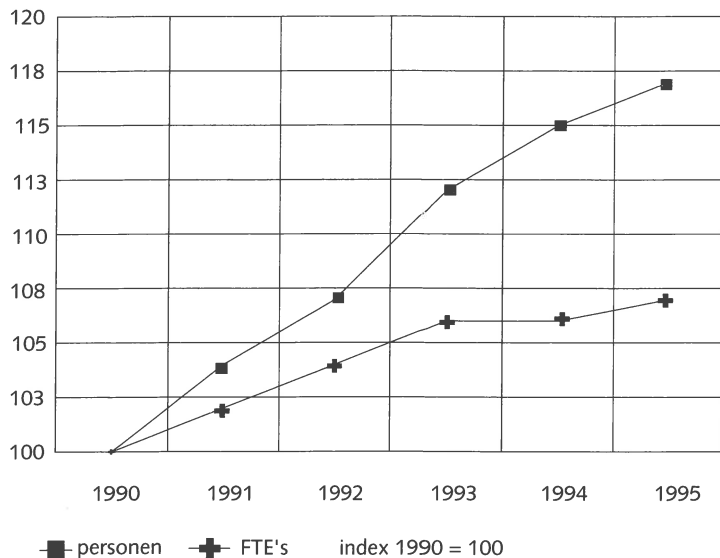
Aantal FTE's van werkzame verplegenden en verzorgenden

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
<i>Verpleging en verzorging in:</i>						
Ziekenhuizen	44.428	45.564	47.171	47.753	47.371	47.519
Psychiatrische ziekenhuizen	11.378	11.712	12.362	12.842	13.034	13.563
Inst. v. verstandelijk geh.	16.779	17.464	18.338	18.911	19.486	20.846
Inst. v. zintuiglijk geh.	559	547	579	576	583	594
<i>Medisch kinderdagverblijf/</i>						
tehuizen	1.181	1.164	1.248	1.328	1.291	1.275
Verpleeghuizen	27.719	28.427	29.621	31.028	31.765	33.437
Verzorgingshuizen	28.721	28.939	28.947	28.850	28.480	28.166*
waarvan:						
. verpleegkundigen	3.182	3.079	2.906	2.775	2.630	-
. ziekenverzorgenden	6.241	6.145	5.762	5.489	5.509	-

(Vervolg tabel 3.3 Aantal FTE's van werkzame verplegenden en verzorgenden)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
. bejaardenverzorgenden	12.137	12.638	12.945	13.091	13.063	-
. bejaardenhelpenden	3.297	3.400	3.517	3.499	3.309	-
. overig	3.866	3.678	3.819	3.997	3.970	-
Herstellingsoorden				70	79	79
Thuiszorg	50.067	50.633	50.393	50.087	48.579	47.102
. verpleegkundigen	6.270	6.468	6.254	5.976	6.178	5.534
. ziekenverzorgenden	1.522	1.665	1.807	1.893	1.891	1.944
. kraamverzorgenden	4.511	4.596	4.501	4.333	4.413	4.231
. gezinsverz., -helpenden, alfahulpen	37.764	37.904	37.831	37.885	36.097	35.393
waarvan:						
.. leidinggevend				2.745	2.455	2.293
.. verzorgende E				894	851	876
.. verzorgende D					2.523	2.505
.. verzorgende C				9.048	6.442	6.846
.. verzorgende B					7.301	6.817
.. verzorgende A				20.505	11.565	11.157
.. alfa-hulpen				4.693	5.003	4.899
Overige extramuraal werkende						
verpleegkundigen	3.026	3.053	3.079	3.102	3.374	3.470*
. basisgezondheidsdienst	1.326	1.334	1.314	1.296	1.283	-
. bedrijfsgezondheidsdiensten	564	553	535	532	788	-
. ambulante geest. gez.zorg	990	1.021	1.087	1.134	1.168	-
. trombosediensten	147	146	143	140	135	132
Totaal	183.857	187.503	191.737	194.546	194.042	196.051

* raming

Figuur 3.1

De ontwikkeling van het aantal werkenden en FTE's in de verpleging en verzorging tussen 1990 en 1995

Het verschil per regio wordt vooral bepaald door gebieden met van oudsher veel voorzieningen op het terrein van gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg. De verpleging en verzorging heeft daardoor een relatief hoog aandeel in de regionale werkgelegenheid. Voorbeelden van deze regio's zijn Drenthe, Veluwe en Kennemerland. Onder invloed van deconcentratie bij genoemde voorzieningen zullen de verschillen tussen de regio's naar verwachting geleidelijk aan minder groot gaan worden.

Werkgelegenheid in de regio*Tabel 3.4**Het aandeel van verpleging en verzorging in de regionale werkgelegenheid in % (RBA's 1994)*

Groningen	6,3	Amsterdam	4,3
Friesland	6,6	Kennemerland	6,0
Drenthe	7,1	Rijnstreek	5,5
IJssel-Vecht	4,7	Den Haag/Delft	4,7
Twente	5,5	Drechtsteden	4,5
Midden-IJssel	5,8	Rijnmond	5,2
Veluwe	6,0	Zeeland	5,6
Arnhem/Oost-Gelderland	5,2	West-Noord-Brabant	4,6
Nijmegen/Rivierenland	6,5	Breda	4,8
Flevoland	4,3	Midden-Brabant	5,4
Oost-Utrecht	6,5	Noordoost-Brabant	4,9
West-Utrecht	4,3	Zuidoost-Brabant	4,8
Gooi/Vecht	5,4	Noord-/Midden-Limburg	4,8
Noord-Holland-Noord	5,7	Zuid-Limburg	5,8
Landelijk	5,3		

Personeelssamenstelling

Van oudsher was de personeelssamenstelling van verplegend en verzorgend personeel sterk afwijkend van de totale beroepsbevolking. Wat betreft het aandeel vrouwen is daar in de afgelopen jaren weinig aan veranderd. Wat betreft de leeftijdsopbouw gaat het personeelsbestand meer op het gemiddelde van de totale beroepsbevolking lijken. Het tempo van vergrijzing in de periode 1990-1994 is in de verpleging en verzorging veel sterker dan bij de totale beroepsbevolking.

De vergrijzing van de afgelopen jaren is vooral een gevolg van de forse toename van de leeftijdscategorie 36 tot 45 jaar. Of de vergrijzing de komende jaren doorzet hangt af van de vraag of de categorie ouder dan 45 jaar de komende jaren sterk gaat groeien. Alleen bij de gezinszorg heeft men ruim ervaring met een groot aandeel in deze leeftijdscategorie. Immers het aandeel 46 jaar en ouder is bij de gezinsverzorgenden/-hulpverleners veel groter dan bij de andere groepen (ruim 20% versus nog geen 10%).

Een leeftijdsbewust personeelsbeleid ten aanzien van verpleging en verzorging lijkt een noodzakelijke voorwaarde te zijn voor de toename van de oudste leeftijdscategorie.

Geslacht

Binnen de zorgsector vormt de verpleging en verzorging nog steeds een vrouwenbolwerk. Van alle verplegenden en verzorgenden is bijna 90% vrouw. Voor alle werkenden in de zorgsector is dat in 77% van de gevallen zo. Voor de gehele arbeidsmarkt geldt een percentage van 37%. Er treedt hierin in de loop der tijd weinig verandering op. Kijken we naar verpleegkundigen dan zien we in het begin van de jaren zestig een sprongsgewijze groei van het aandeel mannen dat aan een opleiding voor dit beroep begint. Sindsdien doen zich daarin geen opvallende wijzigingen meer in voor.

Tabel 4.1

Percentage vrouwen naar sector en beroepsgroep in 1994

<i>sector</i>	
kraam/wijkverpleging	97,8
ziekenhuis	87,2
psychiatrische instellingen	67,4
inst. v. verstandelijk-gehandicaptenzorg	82,9
verpleeghuizen	92,4
verzorgingshuizen	97,2
gezinszorg	98,0
overig	80,2
<i>beroepsgroep</i>	
verpleegkundigen/zv'ers	89,9
kraamverpleegkundigen/-verzorgenden	99,6
gezinsverzorgenden/-helpenden	98,3
bejaardenverzorgenden/-helpenden	98,1
groepsleiders	77,8
overig	84,3
totaal	89,6

Leeftijd

De leeftijdssamenstelling van de groep verplegenden en verzorgenden laat een sterk afwijkend beeld ten opzichte van andere beroepen en bedrijfstakken zien. Vergelijken we de opbouw anno 1994 met die van de totale zorg en alle werkenden in ons land, dan valt op dat de categorie ouderen, 45-64 jaar, aanzienlijk ondervertegenwoordigd is, zowel in vergelijking met de gehele zorgsector als met de totale arbeidsmarkt in ons land. Het aandeel jongeren is bij verpleging en verzorging daarentegen veel groter.

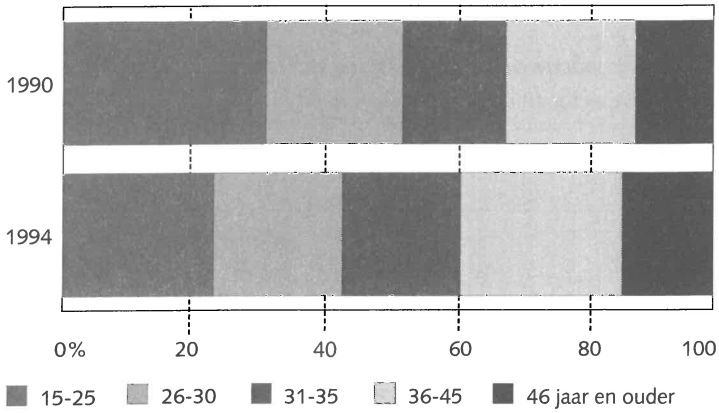
Tabel 4.2

De leeftijdsopbouw van personeel in de verpleging en verzorging, de gehele zorgsector en de totale arbeidsmarkt in 1994 (in %)

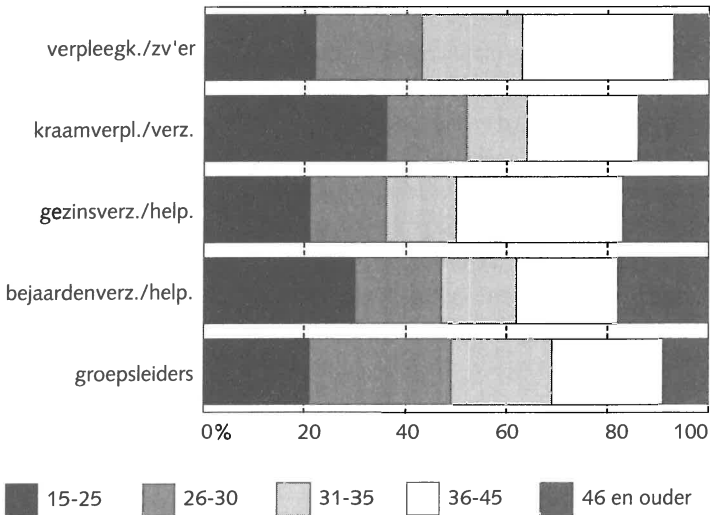
leeftijdsklasse	v&v		zorg- sector	totaal
15-24 jaar	24	17	10	13
25-44 jaar	65	72	65	59
45-64 jaar	11	11	25	28
totaal	100	100	100	100

De leeftijdsopbouw van het verplegend en verzorgend personeel is sterk in beweging en gaat meer op die van andere sectoren lijken. Er is de laatste jaren sprake van een aanzienlijke vergrijzing van het personeelsbestand in de verpleging en verzorging. In vier jaar tijd nam de gemiddelde leeftijd met 1,6 jaar toe (van 31,7 tot 33,3). In dezelfde tijd nam de gemiddelde leeftijd van de totale beroepsbevolking in ons land toe met 1,1 jaar, namelijk van 36,7 tot 37,8 jaar.

De gemiddelde leeftijd van de onderscheiden beroepsgroepen vertoont nauwelijks verschillen met uitzondering van de gezinsverzorgenden/-hulpverleners, die in 1990 gemiddeld vijf jaar ouder zijn dan de overige groepen. Opvallend is dat bij gezinsverzorgenden/-hulpverleners het aandeel ouderen (46 jaar en ouder) veel groter is dan bij de bejaardenverzorgenden/-hulpverleners en zeker wanneer we het aandeel met verpleegkundigen en ziekenverzorgenden vergelijken.

Figuur 4.1
De leeftijdsverdeling in 1990 en 1994

Figuur 4.2
De leeftijdsverdeling per beroepsgroep in 1994

Arbeidssituatie

Het vertrek van verplegend en verzorgend personeel is in de intramurale gezondheidszorg in de periode 1990-1995 drastisch afgenomen. In mindere mate nam ook de instroom van nieuw personeel af. Een en ander resulteert in een stijging van het gemiddeld aantal jaren dat men bij dezelfde werkgever in dienst is.

Een belangrijk deel van het vertrek werd voorkomen doordat men in deeltijd kon gaan werken. De zorgsector is van oudsher een sector waar veel in deeltijd gewerkt wordt. In de periode 1990-1995 nam dit nog fors toe. Voor de verpleging en verzorging betekent dit dat in 1990 162 personen nodig waren om 100 volledige arbeidsplaatsen te bemensen. In 1995 is dit zelfs opgelopen tot 178.

Het vertrek

Tabel 5.1

Percentage vertrekkers in verpleging en verzorging naar sector

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Ziekenhuizen	15,1	14,1	11,8	8,3	7,2	7,8
Psych. zkh.	15,6	16,1	14,3	10,0	9,1	6,8
Intram. gehandicaptenz.	15,4	17,1	15,4	12,6	11,6	11,8
Verpleeghuizen	21,4	21,1	17,5	13,6	10,9	11,5
Totaal intramuraal	16,8	16,9	14,4	10,8	9,4	9,4
Thuiszorg*	-	-	-	13,5	16,9	-

* uitvoerenden

Figuur 5.1

Het brutoverloop 1976-1995 bij verpleegkundigen en ziekenverzorgenden in de intramurale gezondheidszorg

De binnenkomst

Door de verminderde baan-baan-mobiliteit verminderde ook de instroom van verplegend en verzorgend personeel, zij het minder sterk dan de uitstroom.

Tabel 5.2

Percentage instroom per leeftijdscategorie per sector per jaar

Ziekenhuizen						
Leeftijd	1990	1991	1992	1993	1994	1995
15-25	21,4	20,8	18,6	10,7	8,3	14,3
26-30	13,2	13,2	10,5	5,7	3,6	5,9
31-35	10,9	10,5	8,4	5,0	3,2	4,4
36-45	8,8	8,8	6,6	3,6	2,3	3,4
45-64	3,3	4,4	3,0	1,8	2,1	1,6
Totaal	12,4	12,1	9,7	5,3	3,7	5,3

(Vervolg tabel 5.2)

Psychiatrische ziekenhuizen

Leeftijd	1990	1991	1992	1993	1994	1995
15-25	34,2	36,3	32,0	24,6	22,0	31,5
26-30	15,9	17,7	15,5	10,9	8,1	12,6
31-35	11,2	12,6	10,2	7,0	4,8	8,1
36-45	8,8	10,9	7,7	4,8	3,2	6,7
45-64	5,7	8,9	4,7	2,3	2,1	6,0
Totaal	13,5	15,2	11,8	7,8	5,6	9,4

Intramurale gehandicaptenzorg

Leeftijd	1990	1991	1992	1993	1994	1995
15-25	24,7	23,3	18,7	20,8	19,3	25,7
26-30	11,1	10,4	8,2	8,2	7,0	8,5
31-35	10,9	10,5	7,9	7,1	6,6	6,3
36-45	11,7	11,3	8,2	7,1	6,2	6,9
45-64	8,0	7,4	7,9	6,8	6,3	6,3
Totaal	14,3	13,4	10,3	9,9	8,8	10,1

Verpleeghuizen

Leeftijd	1990	1991	1992	1993	1994	1995
15-25	18,2	17,6	16,8	11,2	7,7	11,3
26-30	14,0	13,9	11,8	6,9	4,1	6,1
31-35	16,2	15,5	11,6	7,5	4,9	6,5
36-45	15,9	16,7	13,5	8,8	4,7	6,7
45-64	9,3	10,4	7,7	5,3	3,1	3,9
Totaal	15,7	15,5	13,1	8,4	5,1	7,2

De duur van het dienstverband

Tabel 5.3

Gemiddeld aantal jaren dat men in dienst is bij dezelfde werkgever naar sector in de intramurale gezondheidszorg

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Ziekenhuizen	6,7	6,7	6,9	7,5	8,1	8,6
Psych. ziekenhuizen	6,4	6,2	6,5	6,9	7,4	7,5
Intram. gehandicaptenzorg	6,2	6,3	6,4	6,6	6,9	7,1
Verpleeghuizen	5,0	5,1	5,2	5,5	6,0	6,4
Totaal intramuraal	6,1	6,1	6,2	6,6	7,1	7,4

De werkweek

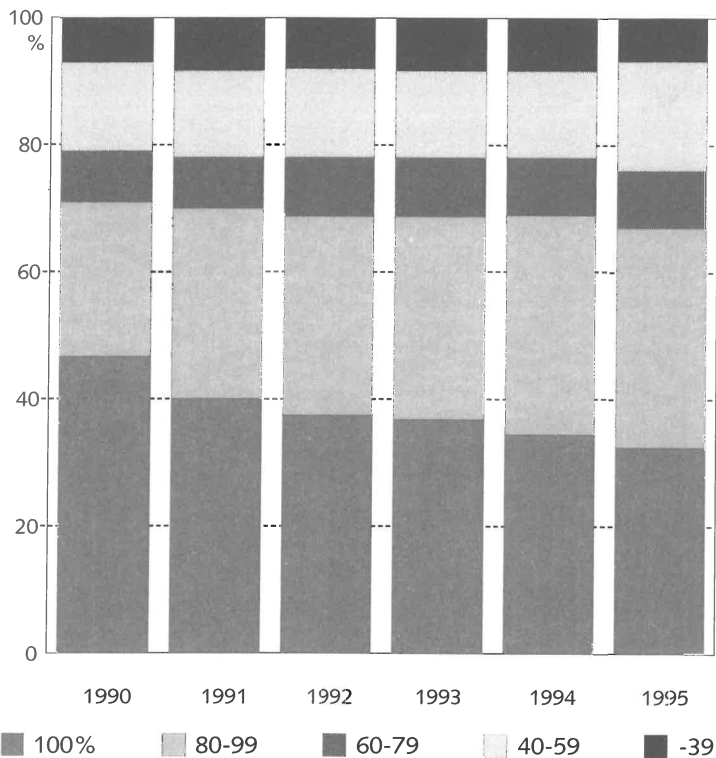
In de zorgsector werken veel mensen parttime. Dit betekent dat er veel meer mensen nodig zijn dan het aantal volledige banen dat beschikbaar is. De verhouding tussen het aantal personeelsleden en het aantal volledige arbeidsplaatsen wordt P/A-ratio genoemd. Deze ligt in de zorgsector op een hoog niveau en stijgt nog steeds (zie tabel 5.4).

Tabel 5.4

De P/A-ratio in verpleging en verzorging naar hoofdsector

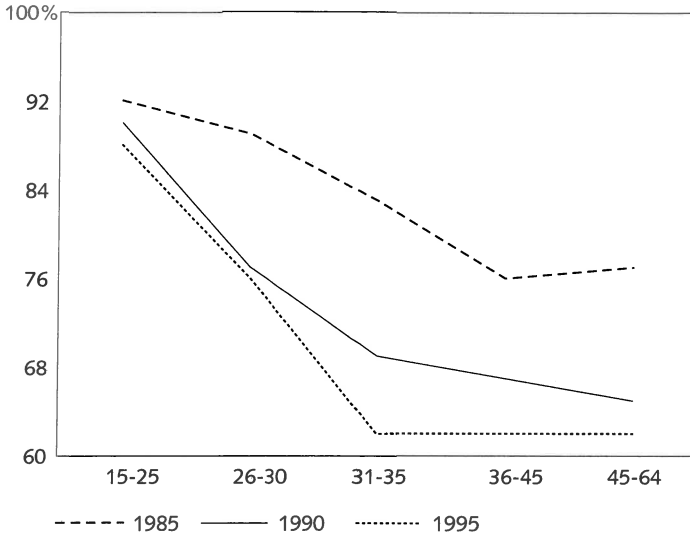
	1990	1995
ziekenhuiszorg	131	141
geestelijke gezondheidszorg	126	133
gehandicaptenzorg	131	145
ouderenzorg	143	157
thuiszorg	234	274
totaal*	162	178

* inclusief overig

Figuur 5.2

De werkweek van verplegenden en verzorgenden in de intramurale gezondheidszorg (fulltime = 100%)

Figuur 5.3

De gemiddelde werkweek naar leeftijd 1985, 1990 en 1995 (in % volledige week) in de intramurale gezondheidszorg

Onderwijs

Het verplegend en verzorgend onderwijs is sterk in beweging. Na een jarenlange discussie wordt er met ingang van 1 augustus 1997 een nieuw samenhangend stelsel van kracht. Desondanks, of misschien wel juist daarom, zijn gegevens over het thans vigerende onderwijssysteem van groot belang. Zij vormen immers een referentiekader om de nieuwe ontwikkelingen tegen af te zetten. Bovendien zullen de eerste afgestudeerden van het nieuwe stelsel zich pas in het volgende millennium op de arbeidsmarkt aandienen.

De dalende instroom in het onderwijs en de geringere personeelsvraag vanwege het gedurende een lange tijd uitoefenen van het beroep houden elkaar in evenwicht. REGIOMARGE, een simulatiemodel voor de arbeidsmarkt voor verplegenden en verzorgenden laat wel tekorten zien voor verschillende sectoren en regio's. In verhouding tot de verwachtingen in het verleden zijn deze beperkt. Een uitzondering moet gemaakt worden voor de verzorgenden en helpenden in de gezinszorg. De opleidingscapaciteit is daar dermate laag dat het de komende jaren niet zal lukken om in dezelfde mate gekwalificeerd personeel in dienst te hebben als nu het geval is.

Verplegend onderwijs

Tabel 6.1

Instroom in het verpleegkundig onderwijs

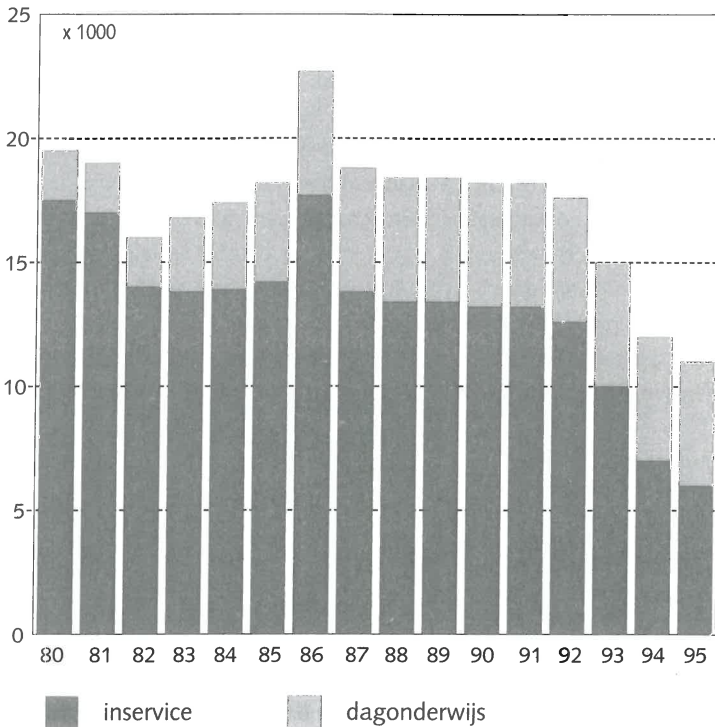
	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Verpleegkundige-A	3.563	3.599	3.332	2.784	2.005	1.684
Verpleegkundige-B	1.199	1.214	1.138	1.063	798	615
Verpleegkundige-Z	1.693	1.728	1.721	1.561	1.119	977
Ziekenverzorgenden	5.379	5.340	5.061	4.471	3.392	2.815

(Vervolg tabel 6.1 Instroom in het verpleegkundig onderwijs)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Totaal inservice	11.834	11.881	11.252	9.879	7.314	6.091*
HBO-V	2.342	2.436	2.427	2.616	2.624	2.519
MDGO-VP	1.189	1.541	1.499	1.709	1.574	1.672
Totaal dagonderwijs	3.531	3.977	3.926	4.325	4.198	4.191
Totaal voltijd	15.365	15.858	15.178	14.204	11.564	10.282
HBO-V (deeltijd)**	-	-	942	886	548	649

* 1995 raming NZI van het inservice-onderwijs

** deeltijders zijn veelal al werkzaam in het beroep en daarom niet opgeteld bij de voltijders

Figuur 6.1

De instroom in het totale verpleegkundig onderwijs 1980-1995

Tabel 6.2

Totaal aantal leerlingen in het verpleegkundig onderwijs

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Verpleegkundige-A	12.271	11.907	11.339	10.731	9.782	8.411
Verpleegkundige-B	2.608	2.766	2.612	2.546	2.437	2.098
Verpleegkundige-Z	4.566	4.117	4.150	4.214	3.988	3.628
Ziekenverzorgenden	8.427	8.203	8.112	7.676	7.612	6.394
Totaal inservice	27.872	26.993	26.213	25.167	23.819	20.531
HBO-V (voltijd)	8.177	8.210	7.971	8.024	8.265	8.057
MDGO-VP	2.793	3.487	3.735	4.102	4.168	4.334
Totaal dagonderwijs	10.970	11.697	11.706	12.126	12.433	12.391
Totaal	38.842	38.690	37.919	37.293	36.252	32.922
HBO-V (deeltijd)	1.608	2.095	2.324	2.347	1.865	1.770

Tabel 6.3

Enkele kenmerken van leerlingen die aan verpleegkundig onderwijs beginnen

<i>1 Aandeel mannen in %</i>	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Voltijd						
A	11,9	14,2	14,6	15,7	15,9	16,5
B	37,2	37,6	37,5	40,5	42,5	38,4
Zw	14,5	15,8	18,3	18,4	20,0	17,4
Ziekenv.	8,9	11,7	11,9	11,8	12,6	12,1
HBO-V	14,7	14,0	14,4	14,8	14,5	15,1
MDGO-VP	14,6	13,1	15,0	15,7	15,4	15,9
Deeltijd						
HBO-V	16,4	19,0	18,2	19,3	19,5	20,9
<i>2 Gemiddelde leeftijd bij aanvang van de opleiding in jaren</i>						
	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Voltijd						
A	21,3	21,8	22,5	22,4	21,9	22,0
B	25,8	27,3	27,5	28,8	28,3	27,7
Zw	21,9	22,3	22,6	22,7	22,9	22,6
Ziekenv.	21,8	22,7	24,5	25,2	25,0	24,1
HBO-V	20,1	20,1	19,9	19,9	19,8	19,8
MDGO-VP	17,2	17,1	17,2	17,3	17,3	17,3
Deeltijd						
HBO-V	33,1	32,9	33,3	33,4	33,0	32,0
<i>3 Opleiding voorafgaand aan verplegingsonderwijs bij eerstejaarsleerlingen (aandeel in % 1994)</i>						
	Inservice			Dagonderwijs		
	A	B	Z	ZV	MDGO-VP	HBO-V
Lage trap (LHNO/MAVO)	12,7	13,8	13,4	40,9	89,5	1,4
Hoge trap (HAVO/VWO)	38,2	19,8	13,6	6,1	4,8	71,9
MBO	26,6	22,8	45,5	30,7	3,5	11,9
HBO	2,0	19,4	9,8	1,9		5,4
MDGO-VP	7,6	1,9	3,5	1,8		4,7
HBO-V	2,9	1,3	1,7	0,6	0,2	
Inservice	7,0	16,3	10,0	8,1	1,5	4,6
Leerlingwezen	3,0	4,7	2,5	9,9	0,5	0,1
	100	100	100	100	100	100

Tabel 6.4

Aantal diplomabehalers in het verpleegkundig onderwijs

	1990	1991	1992	1993	1994
Verpleegkundige-A	3.705	3.516	3.307	3.040	2.651
Verpleegkundige-B	629	769	718	655	606
Verpleegkundige-Z	1.324	1.212	1.226	1.063	1.098
Ziekenverzorgenden	3.749	3.466	3.451	3.571	3.209
Totaal inservice	9.407	8.963	8.702	8.329	7.564
HBO-V	1.431	1.813	1.882	1.683	1.708
MDGO-VP	578	591	563	762	883
Totaal dagonderwijs	2.009	2.404	2.445	2.445	2.591
Totaal	11.416	11.367	11.147	10.774	10.155

Tabel 6.5

Instroom in het verzorgend onderwijs

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
<i>Leerlingwezen</i>						
Bejaardenverzorgenden	1.413	1.622	1.543	1.346	1.181	1.220
Bejaardenhelpenden	647	566	497	427	467	393
Gezinsverzorgenden	1.053	1.080	1.028	992	432	318
Gezinshelpenden	538	467	355	204	125	67
Kraamverzorgenden	130	170	105	102	57	82
Verzorgingsassistenten	1.329	1.187	988	740	225	207
Totaal leerlingstelsel	5.110	5.092	4.516	3.811	2.487	2.287
MDGO-Vz lang	4.706	4.692	4.340	3.974	3.998	3.795
MDGO-Vz kort	1.276	1.568	1.893	2.376	2.509	2.638
Totaal	11.092	11.352	10.749	10.161	8.994	8.720

Tabel 6.6

Totaal aantal leerlingen in het verzorgend onderwijs

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Bejaardenverzorgenden	2.295	2.651	2.734	2.493	2.150	2.039
Bejaardenhelpenden	908	774	674	572	600	534
Gezinsverzorgenden	1.760	1.928	1.915	1.830	1.216	662
Gezinshelpenden	731	634	546	330	254	114
Kraamverzorgenden	126	272	228	168	132	123
Verzorgingsassistenten	2.008	1.601	1.298	9.92	262	184
Totaal leerlingstelsel	7.828	7.860	7.395	6.385	4.614	3.656
MDGO-Vz lang	12.309	12.096	11.665	11.115	10.814	10.524
MDGO-Vz kort	1.861	2.782	3.287	4.001	4.402	4510
Totaal	21.998	22.738	22.347	21.501	19.830	18.690

Tabel 6.7

Enkele kenmerken van degenen die verzorgend onderwijs volgen

1 Percentage > 27 jaar en mannen in het leerlingwezen verzorgend onderwijs

	1991	1992	1993	1994	1995
% ouder dan 27 jaar	44,1	47,2	47,9	50,2	46,5
% mannen	3,0	2,9	3,3	3,5	3,8

2 De gemiddelde leeftijd (alle leerlingen) bij een aantal opleidingen in het leerlingwezen

Bejaardenhelpenden	28,2	29,1	28,8	28,3	26,8
Gezinshelpenden	32,8	34,4	34,4	35,2	36,7
Bejaardenverzorgenden	29,3	29,8	30,3	30,4	30,2
Gezinsverzorgenden	35,5	35,2	35,9	36,4	35,9

3 De vooropleiding in het leerlingwezen in % van het aantal leerlingen per opleiding per 31/12

	1992	1993	1994	1995
Bejaardenverzorgenden				
LHNO	17,7	21,4	22,6	21,6
MAVO	10,4	11,1	11,2	11,1
OVDB	33,2	33,2	29,0	26,5
MBO	12,9	14,2	15,6	17,6
INTAS	7,8	5,2	4,4	3,4
Ziekenverzorgenden	-	5,0	4,6	6,3
Overig	18,0	9,9	12,6	13,5
Helpenden verzorgingshuizen				
LHNO	72,8	74,5	75,3	73,2
MAVO	9,6	7,3	6,5	8,4
OVDB	8,5	13,4	13,5	6,9
MBO	-	1,8	2,6	3,8
Overig	9,1	3,0	2,1	7,7
Verzorgenden bij instellingen voor thuiszorg				
LHNO	32,6	36,4	38,0	32,3
MAVO	19,0	19,9	18,7	17,7
OVDB	21,2	18,8	19,2	26,1
MBO	7,7	6,6	6,5	5,9
INTAS	8,2	7,1	6,1	5,0
Ziekenverzorgenden	-	3,1	2,7	3,3
Overig	11,3	8,1	8,8	9,7

(Vervolg tabel 6.7 Enkele kenmerken van degenen die verzorgend onderwijs volgen)

	1992	1993	1994	1995
Helpenden bij instellingen voor thuiszorg				
LHNO	81,1	79,7	73,2	71,1
MAVO	10,6	10,6	12,6	12,3
OVDB	2,0	3,0	6,3	1,8
MBO	-	0,6	1,6	1,8
Overig	6,3	6,1	6,3	13,0

Tabel 6.8

Gediplomeerden van het verzorgend onderwijs

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
<i>Leerlingwezen</i>						
Bejaardenverzorgenden	757	882	1.044	1.246	1.182	954
Bejaardenhelpenden	316	376	355	321	279	256
Gezinsverzorgenden	1.053	1.080	1.028	893	876	802
Gezinshelpenden	538	467	355	325	255	157
Kraamverzorgenden	0	0	111	131	68	73
Verzorgingsassistenten	716	958	784	678	547	435
Totaal leerlingstelsel	3.380	3.763	3.677	3.593	3.207	2.677
MDGO-Vz*	3.101	3.273	3.246	3.120	4.329	4.367
Totaal	6.481	7.036	6.923	6.713	7.536	7.044

* In 1994 en 1995 inclusief een 1400 MDGO-Vz-kort.

*Tabel 6.9**Slaagpercentage bij een aantal verpleegkundige en verzorgende opleidingen*

HBO-V	56
MDGO-VP	56
Inservice-A	75
Inservice-B	62
Inservice-Z	72
Inservice-ziekenverzorgende	63
MDGO-VZ lang	66
MDGO-VZ kort	62
Bejaardenverzorgende	74
Verzorgende in de gezinszorg	57
Helpende in verzorgingshuis	82
Helpende in de thuiszorg	71

Funcities en inkomen

In de ziekenhuizen zien we in de functieopbouw van verpleegkundigen en verzorgenden een toename van de hoogste functies. Deze wordt veroorzaakt door de opkomst van de gespecialiseerde verpleegkundige. Bij de psychiatrie verdwijnen de onderste functieschalen en vindt versterking van het middenniveau plaats. In de intramurale gehandicapenzorg zien we een tegengestelde ontwikkeling: toename van lagere schalen, mogelijk onder invloed van vormen van functiedifferentiatie. Bij verpleeghuizen zien we de lagere functies wat op hun retour, wellicht door de meer ontspannen arbeidsmarkt. In de verzorgingshuizen wordt het middenniveau, dat van de verzorgenden, versterkt.

In de verpleging in de thuiszorg doet zich een verschuiving voor van verpleegkundigen naar ziekenverzorgenden. Voor de gezinszorg beschikken we niet over een lange tijdreeks. Daar doet zich een verschuiving voor naar meer verzorgenden B/C, en in beperkte mate alfahulpen ten koste van verzorgenden A/B.

In de periode 1991-1995 is de mobiliteit onder het verplegend en verzorgend personeel in de intramurale gezondheidszorg sterk afgenomen: men maakte minder promotie, maar vooral betrok men minder vaak een baan bij een andere werkgever.

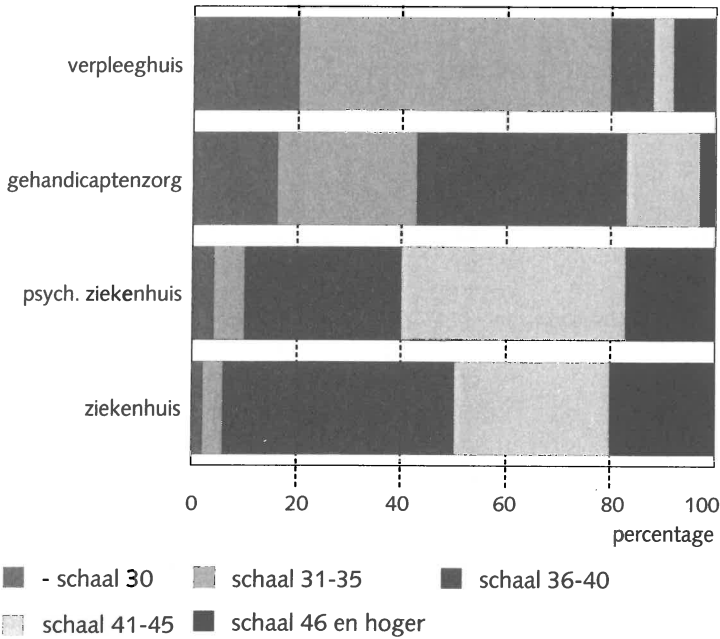
Wanneer de vergrijzing van het personeel zich voortzet en de groei van de werkgelegenheid in verpleging en verzorging beperkt blijft, mag verwacht worden dat de mobiliteit ook in de komende jaren weinig zal toenemen.

Over het algemeen ontwikkelt het gemiddelde salaris zich bij verplegenden en verzorgenden gunstig ten opzichte van het totale personeelsbestand in de sector. Bovengenoemde ontwikkeling in de

functies die men bekleedt en de sterke ontwikkeling van de anciënniteit, als gevolg van het sterk afgenomen verloop, spelen hierbij een belangrijke rol.

Functies

In figuur 7.1 is per sector aangegeven hoe in 1995 de verdeling van het verplegend en verzorgend personeel is over de verschillende FWG-schalen. Deze vormen een indicatie voor het niveau van de functie die men uitoefent. Een laag schaalnummer impliceert een lage functie en een lager salaris. Tussen de sectoren doen zich aanmerkelijke verschillen voor in de verdeling over de verschillende schalen.

Figuur 7.1
De procentuele verdeling naar schaalniveau FWG per sector in 1995.

Tabel 7.1

Indeling naar FWG-schalen (in %)

<i>Ziekenhuizen</i>						
FWG-schaal	1990	1991	1992	1993	1994	1995
<25	0,8	0,8	0,8	0,9	1,0	1,0
26-30	1,3	1,1	0,8	0,8	0,7	0,7
31-35	6,8	6,2	6,1	4,4	4,2	3,7
36-40	43,7	43,6	44,3	44,8	45,4	45,9
41-45	32,6	31,4	29,6	29,9	28,6	28,4
>46	14,8	16,9	18,4	19,2	20,1	20,2
Totaal	100	100	100	100	100	100
<i>Psychiatrische ziekenhuizen</i>						
<25	2,5	2,4	2,4	1,8	1,8	1,7
26-30	2,8	3,2	3,2	2,7	2,4	2,4
31-35	11,1	11,5	9,4	9,0	9,4	8,9
36-40	27,6	27,6	27,0	30,2	29,7	29,6
41-45	41,5	41,0	43,5	42,0	42,5	43,3
>46	14,5	14,3	14,4	14,3	14,1	14,1
Totaal	100	100	100	100	100	100
<i>Intramurale gehandicaptenzorg</i>						
<25	2,5	2,0	2,4	2,4	2,6	3,7
26-30	9,9	10,5	10,8	10,2	10,7	11,5
31-35	28,1	29,0	28,6	27,4	28,0	27,6
36-40	40,9	40,3	40,2	42,4	41,7	41,5
41-45	12,7	12,6	12,6	12,0	11,6	10,8
>46	6,0	5,5	5,4	5,5	5,4	5,0
Totaal	100	100	100	100	100	100
<i>Verpleeghuizen</i>						
<25	12,7	14,4	14,6	13,0	11,6	12,6
26-30	8,5	7,5	7,2	5,7	5,9	6,1
31-35	56,7	57,1	56,9	60,7	62,4	62,4
36-40	8,2	7,1	7,5	7,1	7,2	6,5
41-45	6,0	6,4	6,5	6,8	6,7	6,4
>46	7,9	7,5	7,2	6,7	6,2	6,0
Totaal	100	100	100	100	100	100

Verzorgingshuizen

In de verzorgingshuizen kunnen we alleen nagaan hoe de samenstelling van het personeel is naar genoten vooropleiding en welke ontwikkelingen zich hierin voordoen. Tabel 7.3 laat zien wat zich tussen 1990 en 1994 heeft afgespeeld.

Tabel 7.3

Personeelssamenstelling in verzorgingshuizen naar achtergrond 1990 en 1994 in personen (in %)

	1990	1994
Verzorgingshuizen		
. verpleegkundigen	12	10
. ziekenverzorgenden	23	21
. bejaardenverzorgenden	38	43
. bejaardenhelpenden	12	12
. overig	15	14
totaal	100	100

Thuiszorg

Bij de thuiszorg maken we onderscheid naar het verplegend gedeelte (oorspronkelijke wijkverpleging) en het verzorgende gedeelte (oorspronkelijk gezinszorg).

Tabel 7.4

Personeelssamenstelling in de wijkverpleging in 1990 en 1995 in FTE's en de gezinszorg 1993 en 1995 in FTE's en personen (in %)

Wijkverpleging		1990	1995		
. verpleegkundigen		81	73		
. ziekenverzorgenden		19	27		
totaal		100	100		
Gezinszorg		FTE's		personen	
		1993	1995	1993	1995
. leidinggevend	3,6	3,1	7,2	6,5	
. verzorgenden E	1,1	1,3	2,4	2,5	
. verzorgenden C/D	14,5	17,8	23,9	26,4	
. verzorgenden A/B	45,5	43,8	54,1	50,8	
. alfahulpen	35,3	34,1	12,4	13,8	
totaal	100	100	100	100	

In de gezinszorg is er veel sprake van deeltijdwerk, maar is er ook een grote variatie in de mate van deeltijd. Alfahulpen mogen zelfs niet meer dan 40% van een volledige werkweek werkzaam zijn. Daarom zijn de gegevens in tabel 7.4 zowel in personen als in FTE's weergegeven.

In de gezinszorg is het alleen mogelijk om 1993 en 1995 met elkaar te vergelijken.

Mobiliteit en vervulling van functies

De groei van het aantal hogere functies in ziekenhuizen of juist het ontbreken van groei daarin doet de vraag rijzen wat dat betekent voor de loopbaanmogelijkheden voor verplegend en verzorgend personeel in deze instellingen. Enig inzicht hierin verkrijgen we door naar het aantal vrijkomende functies en de wijze van bezetting daarvan te kijken.

Voor de vier sectoren resulteert de analyse in de volgende ontwikkeling (tabel 7.5).

Tabel 7.5
 Mutaties in functies naar herkomst per sector 1991-1995

Ziekenhuizen	geen	intern	extern	
1991	71	13	16	100
1992	76	11	13	100
1993	76	12	12	100
1994	85	8	7	100
1995	87	6	7	100
Psychiatrische ziekenhuizen	geen	intern	extern	
1991	69	8	23	100
1992	72	9	19	100
1993	75	7	18	100
1994	82	6	12	100
1995	81	7	12	100
Intramurale gehandicaptenzorg	geen	intern	extern	
1991	70	10	20	100
1992	73	10	17	100
1993	72	11	17	100
1994	80	5	15	100
1995	77	8	15	100
Verpleeghuizen	geen	intern	extern	
1991	64	11	25	100
1992	69	10	21	100
1993	73	10	17	100
1994	83	7	11	100
1995	84	6	9	100

De mobiliteit nam sinds 1991 in alle sectoren af. Bijvoorbeeld in de ziekenhuizen was eind 1991 bij 71% van de werknemers in de verpleging geen sprake van mobiliteit in dat afgelopen jaar, 13% was een FWG-schaal gestegen en 16% was van extern aangetrokken. Eind 1995 was 87% van de werknemers in de verpleging niet van positie veranderd, 6% had intern promotie gemaakt en 7% was van extern aangetrokken. In de jaren 1994 en 1995 zien we in de ziekenhuizen een aanzienlijke terugval in de mobiliteit.

De andere sectoren laten een wat grotere mobiliteit zien, maar dezelfde ontwikkeling. Naast de ziekenhuizen zijn de verpleeghuizen opvallend in de mate waarin het aantal mutaties is afgenomen: van organisaties waar gemiddeld jaarlijks een derde van het personeel muteerde naar nu slechts een zesde.

Wanneer de vergrijzing van het personeel zich voortzet en de groei van de werkgelegenheid in verpleging en verzorging beperkt blijft, mag verwacht worden dat de mobiliteit ook in de komende jaren weinig zal toenemen.

Salaris

Het niveau van het gemiddeld salaris van verplegenden en verzorgenden verschilt per sector (zie tabel 7.6). Gezien de verschillen in FWG-inschaling die we eerder lieten zien is dat ook logisch.

Tabel 7.6

Het gemiddelde maandsalaris van verplegenden/verzorgenden en alle werknemers in vier sectoren (absoluut in gld. en index 1990 totaal = 100) per einde jaar

Ziekenhuizen	1990	1991	1992	1993	1994	1995
absoluut						
Verpl./verz.	3.248	3.411	3.602	3.809	3.864	3.909
Totaal	3.164	3.329	3.484	3.648	3.741	3.814
index (totaal 1990 = 100)						
Verpl./verz.	102,7	107,8	113,8	120,4	122,1	123,5
Totaal	100,0	105,2	110,1	115,3	118,2	120,5
Psychiatrische ziekenhuizen						
	1990	1991	1992	1993	1994	1995
absoluut						
Verpl./verz.	3.261	3.419	3.619	3.821	3.875	3.927
Totaal	3.429	3.614	3.756	3.936	4.038	4.135
index (totaal 1990 = 100)						
Verpl./verz.	95,1	99,7	105,5	111,4	113,0	114,5
Totaal	100,0	105,4	109,5	114,8	117,8	120,6

(Vervolg tabel 7.6 Het gemiddelde maandsalaris van verplegenden/verzorgenden en alle werknemers in vier sectoren (absoluut in gld. en index 1990 totaal = 100) per einde jaar)

<i>Instellingen voor gehandicaptenzorg</i>						
	1990	1991	1992	1993	1994	1995
absoluut						
Verpl./verz.	2.968	3.113	3.284	3.461	3.499	3503
Totaal	2.979	3.111	3.206	3.354	3.422	3.444
index (totaal 1990 = 100)						
Verpl./verz.	99,6	104,5	110,2	116,2	117,4	117,6
Totaal	100,0	104,4	107,6	112,6	114,9	115,6
<i>Verpleeghuizen</i>						
	1990	1991	1992	1993	1994	1995
absoluut						
Verpl./verz.	2.799	2.931	3.100	3.284	3.342	3.369
Totaal	2.769	2.911	2.969	3.074	3.177	3.245
index (totaal 1990 = 100)						
Verpl./verz.	101,1	105,8	111,9	118,6	120,7	121,6
Totaal	100,0	105,1	107,2	111,0	114,7	117,2

Vergelijken we het gemiddelde salarisniveau van verplegenden en verzorgenden met het totale personeelsbestand per sector, dan zien we dat alleen in de psychiatrische ziekenhuizen het niveau aanzienlijk lager ligt dan het totale gemiddelde van de sector. Dit terwijl deze verplegenden en verzorgenden vergeleken met hun collega's in andere sectoren toch het hoogste gemiddelde salaris hebben. Dit komt doordat de personeelskosten in psychiatrische ziekenhuizen relatief hoog zijn omdat veel dure behandelaars in loondienst zijn.

Tussen 1990 en 1995 nam het salaris van verpleegkundigen variërend per sector gemiddeld met tussen de 18 en 21% toe. Deze ontwikkeling is met uitzondering van de psychiatrische ziekenhuizen iets gunstiger dan voor het totale personeelsbestand.

Tabel 7.7

Het gemiddeld maandsalaris van verplegenden en verzorgenden en alle personeelsleden per sector (index totaal personeel per sector 1990 = 100)

	1990	1995
Ziekenhuizen		
verpl./verz.	102,7	123,5
totaal	100,0	120,5
Psych. zkh.		
verpl./verz.	95,1	114,5
totaal	100,0	120,6
Inst. v. gehandicaptenzorg		
verpl./verz.	99,6	117,6
totaal	100,0	115,6
Verpleeghuizen		
verpl./verz.	101,1	121,6
totaal	100,0	117,2

Lijst van afkortingen

AVVV	Algemene Vergadering van Verpleegkundigen en Verzorgenden
BVG	Bedrijfsvereniging voor Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke belangen
CAO	Collectieve Arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
FTE('s)	Fulltime-equivalenten
IVA	Instituut voor sociaal-wetenschappelijk beleidsonderzoek en advies
LKG	Loonkostengegevensbestand
LVT	Landelijke Vereniging voor Thuiszorg
NIVEL	Nederlands instituut voor onderzoek van de gezondheidszorg
NZi	Onderzoek, informatie en opleidingen in de zorg (voormalig Nationaal Ziekenhuisinstituut)
OVDB	Stichting Opleiding Verzorgende en Dienstverlenende Beroepen
RBA	Regionaal Bureau Arbeidsvoorziening
VWS	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (voorheen WVC)
WVC	Ministerie van Welzijn Volksgezondheid en Cultuur (momenteel VWS)

Wilt u na de samenvatting in *Feiten over verpleging en verzorging in Nederland* het hele verhaal? Bestelt u dan

Verpleging en verzorging in kaart gebracht

Het onderzoeksrapport *Verpleging en verzorging in kaart gebracht* bestaat uit twee delen. Het eerste deel gaat voornamelijk in op kwantitatieve gegevens die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen. De onderzoeksresultaten hebben betrekking op de periode 1990-1995. Achtereenvolgens bespreken de onderzoekers: de vraag naar verpleging en verzorging, de omvang van de beroepsgroepen, personeelssamenstelling, arbeidssituatie, onderwijs, functies en inkomen.

In het tweede gedeelte beschrijven zij de resultaten van een literatuurstudie naar de belangrijkste ontwikkelingen rond werk(be)last(ing), gezondheidsklachten en ziekteverzuim. Hierover is nog niet veel kwantitatief materiaal in de vorm van tijdreeksen beschikbaar. Wellicht is deze publicatie aanleiding tot het verzamelen van meer kwantitatieve gegevens over arbeid en gezondheid in de zorgsector.

De bijlage bij het eerste deel bevat gedetailleerde uitkomsten in de vorm van een tabellenrapport. Ook bevat de bijlage kritische kanttekeningen bij de kwantitatieve onderzoeksgegevens.

Verpleging en verzorging in kaart gebracht is bij De Tijdstroom verschenen in de Icvv-reeks. De publicatie is gericht op beleidsmakers in de zorgsector, managers en afdelingshoofden, deelnemers aan verpleegkundige adviesraden en het onderwijsveld.

ISBN 90 352 1797 7 / 1e druk 1997 / 224 pag.

Verpleging en verzorging in kaart gebracht is verkrijgbaar bij de boekhandel of te bestellen bij
Infolio, Postbus 16500, 2500 BM Den Haag,
tel. 070 - 381 99 00, fax 070 - 333 83 99.

